

УДК [06.013:06.044](091)“1917”(477.51)

Алла Нітченко

ФОРМУВАННЯ НИЖЧОЇ ЛАНКИ ВИКОНАВЧИХ КОМІТЕТІВ У 1917 Р. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті проаналізовано засади формування виконавчих комітетів на волосному та сільському рівнях. Доведено, що принципи формування нижчої ланки виконкомів відрізнялися від принципів формування аналогічних виконкомів у містах та повітах. Констатовано, що універсальної схеми їх створення не було розроблено.

Ключові слова: виконавчі комітети, Тимчасовий уряд, Чернігівська губернія, волость, село.

Новітня вітчизняна історична наука зробила суттєвий прорив у вивченні Української революції 1917–1921 рр. Сучасні українські дослідники, В. Верстюк, С. Кульчицький, І. Курас, О. Мироненко, Р. Пиріг, Ю. Римаренко, В. Солдатенко та інші, сформулювали концептуальні засади Української революції [1]. Революційні події в Україні вивчаються і висвітлюються під кутом зору національно-демократичної революції, що є складовою тогочасного російського і європейського революційних процесів.

На сьогодні достатньо ґрунтовно описані та проаналізовані процеси революційного державотворення. Зокрема, більш повно й системно вивчені: політика Центральної Ради та її урядів щодо місцевих органів виконавчої влади та самоврядування (О. Копиленко, Р. Симоненко), історія Гетьманату (Т. Осташко, Р. Пиріг), проблематика соціальної революції, зокрема, історія селянства (О. Реєнт, В. Смолій), роль та місце в процесі національного відродження періоду революції 1917 р. місцевого населення, українських політичних сил та військових організацій (В. Бойко, Т. Вінцовський, Л. Добрунова, О. Господаренко, Г. Савченко), проблема взаємовідносин держави та суспільства, а також суспільно-політичні альтернативи розвитку революції (В. Верстюк, О. Любець, В. Солдатенко), окремі проблеми історії політичного та соціокультурного життя провінційних міст (Г. Басара).

Започатковано вивчення низових селянських організацій (В. Калініченко, В. Лозовий), земського самоврядування (О. Бакуменко, І. Верховцев, О. Завальнюк, А. Козаченко) та особливостей утвердження радянської влади в Україні (Є. Юрійчук) Запропонована класифікація органів влади, що діяли за доби Центральної Ради (О. Мироненко).

Однак і досі залишається дослідницький попит на висвітлення процесу формування та функціонування системи органів самоврядування та виконавчої влади періоду Тимчасового уряду та Центральної Ради. Зокрема, потребує комплексного дослідження проблема становлення та еволюціонування мережі громадських виконавчих комітетів (далі – виконкоми). Аналіз цієї складної проблеми на рівні окремої губернії дозволить не лише закрити певну історіографічну лакуну в регіональній історії, але й сприятиме уникненню схематизації історичного процесу вказаного періоду, попередженню узагальнень та механічного перенесення певних тенденцій на весь постімперський простір.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що у ній уперше комплексно досліджено, на матеріалах Чернігівської губернії, організаційно-правовий статус волосних та сільських виконкомів. До наукового обігу запроваджено значну кількість нововиявлених документів і матеріалів. На основі актуалізованої джерельної бази доведено, що навесні 1917 р. у Чернігівській губернії склалася стійка мережа виконкомів усіх рівнів, у тому числі волосного та сільського. Доведено, що особливість їх виникнення була обумовлена тим, що вони утворювались стихійно, явочним порядком, нерідко за ініціативи міських виконкомів. Однак, зазвичай, кожен повіт визначав для себе самостійно структуру, цілі і функції виконкомів нижчої ланки. Про що свідчать проаналізовані нами протоколи з'їздів, відозви та положення, які друкувалися у місцевій пресі.

Об'єктом дослідження – волосні та сільські виконкоми, які займали одне із важливих місць у системі місцевих органів державної влади та управління за часів Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Предметом дослідження – локальна правотворча діяльність повітових виконкомів Чернігівської губернії у сфері організації волосної та сільської влади.

Мета публікації – дослідити, на матеріалах Чернігівської губернії, нормативно-правові принципи формування виконкомів нижчої ланки.

Завдання дослідження – визначити основні засади формування волосних та сільських виконкомів.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Державного архіву Чернігівської області та матеріали періодичної преси. Комплексне використання різноманітних архівних матеріалів, значна кількість яких введена до наукового обігу вперше, надає можливість прослідкувати динаміку становлення виконкомів волосного та сільського рівнів і визначити специфіку їх формування на теренах Чернігівської губернії.

Окремі аспекти історії створення та функціонування громадських виконкомів на матеріалах Чернігівської губернії вже досліджувалися у роботах істориків. Ніжинськими дослідниками О. Ростовською та С. Родіним підготовлена розвідка про культурно-національне життя Ніжина у 1917 р., в якій між іншим наводяться дані про заснування Ніжинського міського виконкому [2].

Окремі аспекти історії створення та функціонування Чернігівського губвиконкому дослідила О. Оніщенко [3]. Нами детально досліджені засади створення, структура та склад Чернігівського губвиконкому [4]. Про принципи формування та внутрішню структуру міських виконавчих комітетів, на прикладі Чернігівської та Катеринославської губерній, можна дізнатися зі статті, запропонованої нами, що вийде у всеукраїнському науковому історичному журналі "Сумська старовина" наприкінці 2013 р. у № XLI. Проте, механізм формування й функціонування виконкомів низового рівня досі залишається недостатньо вивченим.

Між тим, наявна джерельна база дає підстави стверджувати, що у березні 1917 р., отримання достовірних відомостей про лютневі події в Петрограді, у Чернігівській губернії організаційно оформилася мережа міських, повітових, волосних, посадських, сільських та хуторських виконавчих комітетів. Цю тезу підтверджує знайдена нами копія телеграми, надіслана до міністерства внутрішніх справ навесні 1917 р. [5, л. 11]. У ній вказується на тому, що у Чернігівській губернії, крім губвиконкому, створені виконкоми майже у всіх повітах, містах та селищах.

Створені виконкоми отримували різні назви: "виконавчий комітет", "комітет охорони спокою та порядку", "громадський комітет", "виконавчий комітет представників громадських організацій" тощо. Будівництво мережі виконкомів розпочалося із найбільших міст губернії. Місцеві виконкоми виникали стихійно, явочним порядком, за ініціативи земств та міських дум на базі місцевих громадських організацій. Їх склад вражав своєю строкатістю та різноманітністю, а внутрішня структура характеризувалася однаковими засадами і не відрізнялася різноманітністю (на коаліційних засадах формувалися загальні збори, рада, президія, секретаріат та комісії). Що ж стосується їх діяльності, то вона визначалася поміркованим характером.

Утворені міські виконкоми відразу поширювали свою владу на місто, а в деяких випадках і на повіт (як, наприклад, Ніжинський виконком). Однак, зазвичай, на повітовому рівні утворювалися окремі повітові виконкоми, які мали аналогічну внутрішню структуру з міськими. Повітові виконкоми також формувалися за представницьким принципом, а організаційна структура характеризувалася масовістю та постійною еволюцією.

"Необхідність створення спеціального органу, що складався б з представників різних станів і організацій, який перейняв би на себе організацію охорони, а також забезпечення продовольством населення як міст, так і повітів" у той час, для громадських діячів, здавалася цілком природною [6, арк. 5]. Тому, зазвичай, основними завданнями комітетів визначалися: спостереження за виконанням розпоряджень уряду, сприяння збереженню єдності дій всіх установ та організацій, об'єднання жителів губернії, організація села, забезпечення порядку і охорони міст, інформування населення про поточні політичні події, участь у розв'язанні продовольчої кризи тощо [5, арк. 8–9; 7; 8].

Згодом до загальних завдань виконкомів додалися задоволення продовольчих потреб армії та підготовка до виборів в органи самоврядування і Установчі збори [9]. Міські та повітові виконкоми привласнювали виконавчу владу у містах та повітах.

З міст та повітів ця система влади поширилася і на сільську місцевість. Але процес формування низових виконкомів відрізнявся від формування аналогічних виконкомів у містах та повітах. На початковому етапі загальної схеми їх створення, як виявилось, взагалі не існувало. Нерідко ініціатива формування сільських та волосних комітетів належала міським виконкомам [10, с. 8]. Зазвичай, кожен повіт самостійно визначав їх структуру, цілі і функції, про що свідчать протоколи з'їздів, відозви та положення, які друкувалися у місцевій пресі того періоду. Проілюструємо це на прикладі низки повітів Чернігівської губернії. 15 березня 1917 р. Чернігівським міським виконкомом ухвалено рішення про створення комісії для розробки інструкції із формування сільських та волосних виконкомів у Чернігівському повіті. До її складу персонально увійшли: Є. Добровольський, Ф. Вербицький, М. Владикін, Ф. Борисенко та М. Савицький. Підсумком роботи комісії стала опублікована 23 квітня 1917 р. "Інструкція з устрою сільських і волосних рад та комітетів у Чернігівському повіті" [11].

Згідно з "Інструкцією..." до компетенції сільських сходів були передані питання місцевого життя, обрання сільських комітетів, сільської міліції, сільських старост та інших посадовців [9]. Отже, можна погодитись з думкою В. Лозового про те, що волосні та сільські комітети "мали синтезувати в собі функції селянського самоврядування та державного органу" [12, с. 146]. У згаданій "Інструкції..." також зазначалося, що сільські сходи, при бажанні населення, могли замінюватися сільською радою. Сільська рада, у свою чергу, мала обиратися щороку, у складі не менше однієї особи з 10 дворів. До складу сільських виконкомів обиралося не менше трьох представників, але не менше одного від 100 дворів, включаючи голову комітету і сільських старост.

На відміну від сільського виконкому, до складу волосного повинні були обиратися по одному представнику від 20 дворів. Волосне зібрання отримало право обирати волосний комітет у складі не менше семи осіб (з головою та членами комітету). Волосний старшина і його заступники теж входили до його складу. Таким чином, кількість членів залежала від кількості дворів та результатів виборів на сільському зібранні.

Процес виборів був достатньо примітивним і простим. Тим, хто приймав участь у голосуванні, видавали по одному бюлетеню. Далі, відповідно до кількості кандидатів, бралися шапки, куди клали бюлетені, якщо голосували "за" кандидата і надірваним, якщо були "проти" його кандидатури.

Дещо по-іншому була організована мережа волосних та сільських виконкомів у Козелецькому повіті. Так, 16 березня 1917 р. відбулася нарада земських зборів повіту, на якій були присутні запрошені представники від сіл, відомств і кооперативів. На цій нараді вирішено за необхідне організувати виконкоми на рівні повіту в кожному селищі і волості [13, арк. 2 зв.].

Для цього визначено наступний порядок організації комітетів: по-перше, формувати сільські комітети мали представники від сільських товариств з розрахунку 1 особа від кожних 50 дворів та представники наявних у селах установ і землевласники у кількості одного представника. По-друге, ті селища, які не могли бути згруповані в окремі сільські одиниці (вони були розкидані або нечисленні), мали об'єднатися у приходську одиницю. По-третє, до складу волосних комітетів повинні були входити представники від кожного сільського комітету у кількості 1 представник (навидь від неповного десятка членів). По-четверте, для виконання постанов виконкому, волосному комітету надавалося право обирати із свого середовища членів правління. Завдяки прийнятим заходам, як свідчать сучасники тих подій, вже на 10 квітня 1917 р. у повіті почала функціонувати нова влада [14].

Аналогічні сільські виконкоми були створені у Ніжинському повіті на підставі "Положення про сільські виконавчі комітети" від 25 квітня 1917 р. [15; 16, арк. 16 зв.–17]. Згідно з "Положенням..." чисельний склад сільських комітетів мав встановлюватися сходом, приблизно наступним чином: у селах що склалися з 250 господарств обиралося по 5 чоловік; у великих селах, на кожні 50 господарств, – по одному представнику; у випадку "розкиданості" села, представники до комітету обиралися від "кутків" [16, арк. 16 зв.]. Структура комітетів визначалася таким чином: із середовища громадського комітету обирався голова і так званий "виконавчий комітет" у складі трьох осіб. Кількість членів комітету могла надалі збільшуватися. Тому сільські та волосні комітети отримували право проводити заміну особового складу. У випадку, якщо їх діяльність не відповідала вимогам політичного моменту, скликався сільський сход, що переобирав склад виконкому. Для спільної діяльності комітетів передбачалось скликання щомісячного загального зібрання представників сільських виконкомів у м. Ніжині.

Відсутність загальної схеми формування виконкомів низової ланки нерідко призводила до того, що селяни "ледве не щодня обирали новий виконавчий комітет" та переобирали сільські управи [17; 18]. Зазвичай, обиралися сільські виконкоми на сільському сході від усіх категорій сільського населення, незалежно від статі, національності й віросповідання [15; 16, арк. 16 зв.–17; 19; 20]. Право участі у виборах і право бути обраними до комітетів надавалося усім особам, котрі досягли 21-літнього віку, що значно збільшило кількість виборців. Таким чином, сільський схід, за вдалим визначенням В. Лозового, "омолодився", тобто "поповнився незаможниками без господарства і, відповідно, радикалізувався" [12, с. 149]. Вибори посадовців були загальними, рівними, прямими і таємними. Відомо, що кількість членів обраного за такими правилами виконкому, була не численною і коливалась від трьох до шести осіб [15; 16, арк. 16 зв.–17; 19; 21].

Сформовані виконкоми низової ланки отримували права і обов'язки скасованих волосних правлінь і сільських управлінь, тобто ніяких додаткових повноважень вони не отримували. З представників сільських виконкомів формувалися волосні. Волосні виконкоми, зазвичай, формувалися за штатами волосних правлінь: замість старшини обиралися голови, замість кандидата старшини – заступники голови, замість касира – скарбники, замість волосного писаря – секретарі. У деяких повітах сільські комітети отримували право обирати із свого середовища по одному представнику ще і до повітового виконкому. Сільські й волосні виконкоми

підпорядковувалися повітовим виконкомом, губернському виконкому та повітовому комісару Тимчасового уряду. Для обговорення й вирішення місцевих питань нерідко скликалися з'їзди представників волосних виконкомів [22] або з'їзди представників сільських виконкомів [23]. У джерелах також зафіксовані випадки скликання об'єднаних засідань волосних та сільських виконкомів [24]. Що свідчить про те, що селяни прагнули вийти з власними проблемами за межі своїх територіальних утворень.

Незважаючи на високі темпи поширення цієї системи влади на усі рівні, у багатьох місцях губернії організація низової ланки виконкомів затягнулася до травня [25, арк. 24]. Села та селища, що були віддалені від залізниці, пізніше за інших отримували відомості про петроградські події і ставилися до них з недовірою. У деяких селах формування виконкомів розпочиналось тільки після роз'яснювальної роботи популярних у повіті громадських діячів [26]. Маніфестації, проведені у містах губернії 9 березня 1917 р., стали своєрідним каталізатором рішучих дій із формування широкої мережі виконкомів. Чимало джерел вказують на те, що саме у цей період виконкоми почали масово створюватися в губернії як на повітовому, так і волосному, посадському, сільському та хутірському рівнях [27, арк. 52; 28; 29, с. 105–106]. Цей процес був настільки активним, що ці "нові центри, які представляли владу, з'являлись перш ніж старі зникнуть" [30, р. 446]. Так, тільки у Глухівському повіті на початок травня 1917 р. нараховувався вже 61 сільський виконком [31]. Але обмеженість документальної бази ускладнює здійснення чітких підрахунків їх кількості в цілому у губернії.

Отже, волосні та сільські виконкоми обирались різними способами. Ні Тимчасовий уряд ні Центральна Рада не регулювали принципи організації, цілі, завдання та напрями діяльності низової ланки виконкомів. Внаслідок чого, в губернії повітові виконкоми самостійно розробляли та приймали нормативно-правові акти (положення, інструкції і т.п.), які розкривали сутність їх організації. Така позиція Центральної Ради у відношенні до виконкомів може бути пояснена її поміркованою та неконкурентною Тимчасовому уряду політикою у галузі державного будівництва. Як наслідок, її поміркованість не сприяла будівництву стійкої, дієздатної мережі органів місцевої влади.

Відносно позиції Тимчасового уряду треба зазначити, що вона пояснюється його стратегією щодо реформування місцевого управління у цілому. Як відомо, уряд при формуванні нової системи влади на низовій ланці, вирішив робити ставку на нову форму самоврядування – волосні земства. За задумом Тимчасового уряду, одразу після створення мережі волосного земства необхідність у виконкомах низового рівня повинна була відпасти. Про що уряд і сповістив губернських комісарів циркуляром від 20 березня 1917 р. [32, с. 135].

Тимчасовому уряду все ж таки довелося змиритися з їх існуванням. Намагаючись взяти під контроль діяльність виконкомів та включити їх до системи управління, уряд був вимушений піти на поступки волосним виконкомам, наголосивши на тому, що на голів волосних виконкомів покладаються лише обов'язки колишніх волосних старшин. Сільські виконкоми, як і раніше, вважались незаконними, тому паралельно продовжувався курс на демонтаж старої системи влади на селі.

Починаючи з серпня 1917 р. діяльність виконкомів у місцевому управлінні втрачала сенс. Причин цьому можна віднайти дуже багато, але основна пов'язана із завершенням демократичних виборів земського самоврядування та утворенням чіткої вертикалі органів місцевого самоврядування: волость – повіт – губернія – центр. На початку жовтня Тимчасовий уряд прийняв декларацію про припинення повноважень виконкомів усіх рівнів [33]. Однак переважна більшість радикально налаштованих виконкомів низової ланки реорганізувалася у ради.

Отже, за принципом формування волосні та сільські виконкоми відрізнялися від аналогічних комітетів, утворених у містах та повітах. Мешканці сіл, отримавши політичну свободу, почали створювати нові органи влади, вибори до яких носили демократичний характер та відроджували общинні норми й традиції. Запровадження вільних виборів, які б адекватно відображали волю селян, було їх давнім прагненням, тому ідея загальної виборності влади швидко адаптувалася у їх свідомості. Був понижений виборчий ценз до 21 року, внаслідок чого представники усіх верств сільського населення отримали право голосу і право обрання у виконкоми. До складу волосних та сільських виконкомів могли входити селяни, солдати, робітники, ремісники, службовці, а також чиновники дореволюційного апарату влади: старости, старшини, писарі та ін. Зазвичай, селяни майже не обирали місцеву інтелігенцію, ототожнюючи її з буржуазією [34, с. 7]. Тому сільські виконкоми складалися виключно з селян, обраних на зібраннях.

На думку ініціаторів створення виконкомів, ці об'єднання в майбутньому мали стати опорою для урядової адміністрації. Показово, що виконкоми навесні 1917 р. одноставно підтримували Тимчасовий уряд, виражаючи свої підданські почуття в численних телеграмах [5, л. 192, 222; 10; 35,

л. 11, 13, 14, 20, 23, 36, 38–42, 47, 50–53, 58; 36, л. 1; 37, л. 135]. У відісланих до Петрограду телеграмах і листах, вони підтримували гасло "Війни до переможного кінця!" та висловлювали довіру новому уряду, особливо підкреслюючи, що він може розраховувати на їх підтримку й допомогу як органів місцевої влади. Також низові виконкоми позитивно відносилися і до Центральної Ради, підтримуючи її універсали. Припинити свою діяльність вони планували після проведення Установчих зборів. Однак їм так і не судилося скласти фундамент низового місцевого управління.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 79 с.; Кульчицький С. В. Комбінований методологічний підхід до осмислення історичного процесу та його практичні застосування / С. В. Кульчицький // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 21–24; Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. Теоретико-методологічний аспект: монографія / О. М. Мироненко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2002. – 260 с.; Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / [Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, Ю. С. Шемшученко та ін.]; Ю. І. Римаренко (ред.). – К.: Довіра, 1999. – 559 с.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Аркуша О. Г., Біла С. О., Верстюк В. Ф. та ін.; гол. ред. В. М. Литвин.; – К.: Вид-во "Ніка-Центр", 2008. – 988 с.; Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. / В. Ф. Солдатенко. – К.: "Парламентське вид-во", 2011. – 568 с. 2. Ростовська О. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 році / О. Ростовська, С. Родін // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 3–7. 3. Оніщенко О. В. Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році / О. В. Оніщенко // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. Вип. 17. / [Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин: НДПУ, 2001. – 240 с. 4. Нітченко А. Чернігівський губернський виконавчий комітет: засади створення, структура та склад / А. Нітченко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 77. – С. 57–60. 5. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 1788, оп. 2, д. 154, 236 л. 6. Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф. 145, оп. 2, спр. 859, 8 арк. 7. Как организовывался Черниговский комитет представителей общественных организаций // Черниговский Церковно-общественный вестник (Черниговский Ц.-О. вестник). – № 69. – 27 марта 1917. – С. 2. 8. Ковалевський Іл. Ніжин і його комітет в дні революції / Іл. Ковалевський // Известия Нежинского общественного комитета (далее – Известия НОК). – № 1. – 5 апреля 1917. – С. 3. 9. Инструкция по устройству сельских и волостных советов и комитетов в Черниговском уезде // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета/. – № 5. – 23 апреля 1917. – С. 2. 10. Маслов П. м. Батурин, Черниговской губернии / П. Маслов // Черниговская земская газета (ЧЗГ). – № 26–27. – 31 марта – 4 апреля 1917. – С. 8–9. 11. Заседание Черниговского комитета представителей общественных организаций 15 марта 1917 г. // Черниговский Ц.-О. вестник. – № 66. – 22 марта 1917. – С. 3. 12. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.): монографія / В. Лозовий – Кам'янець-Подільський: ПП "Мошак М.І.", 2008. – 480 с. 13. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 855, 46 арк. 14. Риськин М. Козелецкий уезд / М. Риськин // ЧЗГ. – № 50. – 4 июля 1917. – С. 7. 15. Положение о сельских общественных комитетах // Известия НОК. – № 14. – 25 апреля 1917. – С. 1. 16. Держархів Чернігівської обл., ф. 1208, оп. 1, спр. 180, 45 арк. 17. Городня // Воля. – № 5. – 6 септя 1917. – С. 7. 18. с. Машово, Новгород-Сіверського повіту // ЧЗГ. – № 39. – 26 мая 1917. – С. 7. 19. Коробец К. І. с. Івашовка, Городнянського у. / К. І. Коробец // ЧЗГ. – № 56. – 25 июля 1917. – С. 5. 20. с. Хрещатое, Козелецкого у. // ЧЗГ. – № 35–36. – 2–16 мая 1917. – С. 7. 21. Заседание членов волостных и посадских комитетов Новозыбковского уезда // ЧЗГ. – № 30. – 14 апреля 1917. – С. 7–8. 22. [В воскресенье 30 апреля в м. Лосиновке] // Известия НОК. – № 15. – 29 квітня 1917. – С. 2. 23. Съезд представителей сельских общественных комитетов Нежинского уезда 5–6 апреля // Известия НОК. – № 5. – 10 квітня 1917. – С. 3–4. 24. с. Держановка, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – № 45. – 16 июня 1917. – С. 6–7; с. Держановка, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 77. – 6 октября. – С. 5. 25. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України, ф. 1457, оп. 1, спр. 3, 227 арк. 26. [с. Дубровное, Городнянского у.] // ЧЗГ. – № 34. – 28 апреля 1917. – С. 6. 27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-592, оп. 1, спр. 3, 110 арк. 28. [9 марта, г. Стародуб...] // Известия Московского Совета рабочих депутатов. – № 16. – 21 марта 1917. – С. 3. 29. Быструков. Городнянщина в 1917 – 1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) / Быструков // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 104–131. 30. Mackenzie David. A History of Russia and the Soviet Union / David Mackenzie, Michael W. Curran – Homewood, Ill.: The Dorsey Press, 1917. – 689 p.: ill. – (The Dorsey series in European history). 31. [г. Глухов] // ЧЗГ. – № 37. – 19 мая 1917. – С. 7. 32. Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: [в 4 т.] / Федеральная архивная служба России; ГАРФ / [Б. Ф. Додонов (отв. ред.), Е. Д. Гринько (сост.), О. В. Лавинская (сост.)]. – Т. 1. Март-апрель 1917 года. – М.: РОССПЭН, 2001. – 448 с. 33. Декларация нового кабинета // ЧЗГ. – № 77. – 6 октября 1917. – С. 14–15. 34. Корреспондент // ЧЗГ. – № 35–36. – 16 мая 1917. – С. 5–8. 35. ГАРФ, ф. 1778, оп. 1, д. 185, 59 л. 36. ГАРФ, ф. 1778, оп. 1, д. 231, 5 л. 37. ГАРФ, ф. 1778, оп. 1, д. 243, 176 л.